

Gondolatok egy elbeszéléskötettel kapcsolatban

Szirmai Károly nemrégiben megjelent, „Viharban“ című elbeszéléskötete egész csomó kérdést vet fel, élesebb megvilágításba helyezi a vajdasági magyar irodalom néhány kérdéskomplexumát. Ezért érdemes kissé bővebben foglalkozni ezzel a kötettel, elidőzni a benne, vagy vele kapcsolatban felmerülő kérdésekkel.

1.

Szirmai e kötetben felölelt elbeszéléseinek két egymással szerves kapcsolatban álló, központi jellemvonása van. Egyik a meghatározott témakörhöz való ragaszkodás és ezzel összefüggésben a másik: az elbeszélések többségének sötét, pesszimista hangulata.

A meghatározott témakörhöz való ragaszkodás alatt azt értjük, hogy Szirmai elbeszéléseinek legnagyobb, s nyugodtan mondhatjuk: legjobb részében a valóságnak ugyanazt a motívumát — a kapitalizmus embertelenedő világának az egyének lelkére gyakorolt hatását, a magányba, az Én falai közé szorult egyének megrázó tragikumát dolgozza fel. A témakörhöz való ilyen ragaszkodásnak megvannak az objektív és szubjektív okai.

A magányba, az Én burkába szorult emberek a kapitalizmus tipikus alakjai. A tőkés rendszer a történelem folyamán soha nem látott mértékben kifejleszti a munkamegosztást, atomizálja, a végsőkig specializálja a termelést és ezzel egyidejűleg az emberek tevékenységét is csak egy meghatározott termelési folyamat bizonyos részének elvégzésére korlátozza. Ez a végsőkig kifinomult munkamegosztás azokon is érezteti romboló hatását, akik a termelésben nem vesznek közvetlenül részt. A kapitalista munkamegosztás egyik általános, mindenkire kiterjedő hatása az emberek társadalmi kapcsolatának elsikkadása, vagyis az, hogy a munkamegosztás hatására atomizálódó emberek nem látják az emberek egymás közötti viszonyát, kölcsönös függőségét, nem látják a társadalmi lény és a magán ember dialektikus egységét.

Az embertelenedő kapitalista világ ilyen hatásának vissza kellett tükröződnie az irodalomban is, amely csak az emberek, s az emberek egymás közötti viszonyának ábrázolása révén maradhat irodalom.

A nagy realisták nem csak ábrázolták ezeket a kétségbeejtően magukra maradt embereket (lásd például Karenint, vagy Iván Ilyicsét Tolsztojnál), de megtalálták annak a módját is, hogy ábrázolják a magánember és a társadalmi lény dialektikus egységét, megmutassák, hogy a misztifikálódó, fetiszizálódó, emberektől függetlennek vélt társadalmi erők emberek egyéni akaratainak eredői. (Lásd például az állam a bíróság és az egész „igazságszolgáltatás“ munkájának megvilágítását Tolsztoj Feltámasztásában.)

Szirmai azok közé a polgári írók közé tartozik, akik nem tudnak kiszakadni osztályukból, de nem is adják meg magukat, hanem kétségbeesett kísérletet tesznek ennek a világnak művészi megformálására. Ez nála a meghatározott témakörhöz való ragaszkodás alapja és ez teszi lehetővé, hogy egyéni és osztálykorlátai ellenére is megőrizzen bizonyos művészi kvalitásokat és néhány vajdasági viszonylatban élszínvonálú elbeszélést adjon. Szirmai ugyanis egyéni és osztálykorlátainak egymásratalálása, kölcsönhatása következtében csak ott adhat komoly értéket, ahol a kapitalizmus által magányba, az Én falai közé szorított embereket és azok kétségbeesett, fájdalmas közösség, szeretet utáni vágyakozását mutatja be. A tartalom és forma dialektikus egysége folytán ennek a kérdésnek a másik oldala: mivel Szirmai osztály-korlátainak romboló hatása ellenére is író akar és író tud maradni, látni tudja és látni meri ezeknek a magányba szorult embereknek a tragédiáját.

A magány, a fájdalmas nosztalgia érzését már elbeszéléseinek fiatalabb alakjainál is megtaláljuk. Gondoljunk csak a fiatal Dér Andrásra, aki magán életében nem tud társakra találni, nem tud meleg zugot, szeretetet lelni, de erre a képtelenségre, ennek egész tragikumára csak karácsony estéjén ébred rá. Az „Ilonka“ c. elbeszélés hősnője még tragikusabb formában ütközik neki a világtól elválasztó falaknak. Ez az elbeszélés már azt is megmutatja, hogy a magányosság érzése Dér Andrásnál, és Szirmai hőseinél általában, nem csak azért jelentkezik, mert nem tud hová menni, nem tudja hol eltölteni estéjét. Ilonka egy nagy, újévet váró társaságban is magárahagyatottnak érzi magát. Mint Szirmai írta: „Nem tudott velük mit kezdeni. Még kevésbé beszédbe melegedni... Őnt mindent, az egész környezetet, az egész társaságot... Aztán a helyhiány, a kényelmetlenség, a csalódás, az idegenség, a sehová-se-tartozás“. Megérzi, hogy „ő egész más világban él“. Igen, a kapitalista világ atomizálódásának épp az a következménye, hogy minden ember egy külön, élesen körül határolt világ, amelyből nem vezet út a többi világok felé. Ilonka is még remél egy ilyen utat — visszatér odahaza hagyott apjához, mert tőle várta azt, amire vágyott. Mert bizony „lelke jóva többre áhítózott, szenvedélyes, forró perzselő szeretetre“. Annyira megszokták azonban már, hogy szinte idegenként néznek egymásra, hogy Ilonka minden igyekezete ellenére sem tudnak felengedni.

A magányosság még tragikusabb a korosabb elbeszélésalakoknál. Néha valami feledtetni tudja velük ezt a magányosságot. „A fénykép“ öregedő házaspárja fiuk miatt aggódik, „A nyomorék“ c. elbeszélés házaspárja nyomorék rokonukkal bibelődik, „Illés, az amerikai“ illuziókat, „Az emlékezet városában“ c. elbeszélés hőse emlékeket kerget, a „Vendégség közben“ Mártája munkába öli vágyait és ezek ideig-óráig elteredik gondolataikat önmagukról. Egy-egy nem várt esemény azonban tudatára ébreszti őket annak, hogy mindez hiába, az emberek kapcsolatait „hova-tovább a megszokott társadalmi érintkezés lélektelen szívéllyességét öltötte fel“ és ők kétségbeesetten magukra maradtak. Ezért van az, hogy Szirmai hősein a legmeglepőbb alkalmakkor vesz erőt a magányosság fájdalmas érzése. „A fénykép“ hősein amikor megtudták, hogy fiuk, akiről oly aggodalommal várták a híreket, jó helyen van, „A nyomorék“ hősein mikor megszabadulnak az annyira terhükre vált rokonuktól. Hogy tragédiájuk még fájdalmasabb legyen, legtöbbször érzik, hogy ennek a rájuk szakadó magányosságnak ők maguk az okai — nem tudnak szabadulni önmaguktól. Bencsik Kálmán le is vonja az ebből levonható következtetést és önmaga elől a halálba menekül.

Az elembertelenedő kapitalista világ hatását Szirmai másféle formában is megmutatja. Gondoljunk csak, milyen lelki elferdülések szülője lesz a bizonytalanság az állásukat féltő tisztviselőknél. („Irodában“, vagy „Végállomáson“.) De még a magukat biztosabban nyeregben érző emberek sem vonhatják ki magukat ennek a világnak a befolyása alól. Előbb-utóbb rá kell ébredniök, hogy világuk értelmetlen, céltalan világ és meg kell próbálkozniök a kitöréssel, önmaguk és a világ elöl való elmeneküléssel. Természetesen, ezek a kísérletek nem vezethetnek eredményhez. (Lásd. például „Hazug tavasz“.) Erről is van szó, a kapitalizmus fokozatosan olyan világgá alakul, amelyben az uralkodó osztályok tagjai sem tudnak már a régi módon élni, amelyben senki sem érzi jól magát, amelybe mindenki belefásul. Itt — és így — fűződik aztán egybe Szirmai két központi vonása — a meghatározott témakörhöz való ragaszkodás és a pesszimista hangulat.

Már az elembertelenedő világ apró egyéni tragédiáinak bemutatásánál meglátszik Szirmai művészetének kettősége — Szirmai nem akar behódolni ennek a világnak de nem is tud harcolni ellene. Ez a kettőség még szembetűnőbb pesszimizmusában.

2.

A pesszimista hangulat Szirmainál sem egyszerű divat, vagy pusztán eredetieskedés, hanem egy halálba induló kor kiutat nem látó íróinak hangulata. Annak, ahogy Szirmai látja és láthatja a világot, annak, ahogy élnek, mozognak és szenvednek passzívan vegetáló, magányos, céltalan emberei, szükségszerű terméke, hogy alakjainak az jusson eszébe: „majd csak lemorzsolják valahogy a rájuk szakadt életet.“

Ha kissé jobban megvizsgáljuk a Szirmai elbeszélések mélyén ott húzódó objektív társadalmi szükségszerűséget, akkor meg kell állapítanunk: egyenesen Szirmai tehetségének és irodalmi igényeinek győzelme az, hogy alakjai nem tudnak kitörni a pesszimista hangulatból, nem tudják korlátaikat áttörni. Szirmai alakjai néha még táplálnak bizonyos illúziókat, bizonyos reményeket. De, Szirmainak, ha író akar maradni, meg kell mutatnia, hogy ezeknek az illúzióknak, reményeknek hajtótörést kell szenvedniök a valóság ércfalán. Dér András menyasszonya segítségével, a „Vendégség közben“ Mártája ismerősei, „Illés az amerikánus“ pedig régi barátai révén próbál áttörni a magány, az Én falán. Próbálkozásuknak sikertelennak kell maradni: Dér András rájön, hogy menyasszonya mást szeret, (de ha hozzá menne is, előbb-utóbb úgy járna, mint az elbeszélések házaspárjai: ráébredne, hogy a feleség még nem kiút, nem pótolhatja az emberi közösséget, Márta a magányosság még fájdalommasabbá vált érzésével távozik ismerőseitől, Illés az első, családásokkal teli nap után még reméli: „Holnap mindent rendbe fog hozni“, de a holnap csak a halált hozza számára. Természetes is — nincs és nem lehet kiút ott, ahol azt Szirmai is láthatná; így megalkuvást az embertelen világ előtti behódolást, irodalmi igényeinek feladását jelentette volna, ha Szirmai az embertelen világ forradalmi megváltoztatásának lehetőségét, útját és szükségességét nem látva, kiútnak mutatná azt, ami nem kiút, hanem csak újabb áltatás, újabb megalkuvás.

Ebben a tényben rejlik Szirmai pesszimizmusának kettősége is. Ez a pesszimizmus egyrészt gátolja az embertelen világ elleni harc tudatosodását, mert nem azt kérdezte: hogyan lehetne felszámolni ezeket a szörnyűségeket, hogyan lehetne megváltoztatni ezt az embertelen világot, hanem azt, hogy „érdemes tisztességesnek maradni?“. Vagyis nem azt kér-

dezi: érdemes-e tovább túrni ezt a világot, nem kellene-e a születő új világhoz csatlakozni, hanem azt: érdemes embernek maradni, nem kellene emberi méltóságunk alá süllyedni és nem kellene-e megadnunk magunkat az embertelen világnak? Ugyanakkor azonban ez a pesszimizmus megőrzi az írot attól, hogy véglegesen behódoljon az embertelen világnak. Ha semmi szépet, semmi kiutat nem tud látni, akkor sokkal jobb, ha pesszimizmista marad, mint ha a kapitalista áldíll dicsőítőjévé és a valóságot meghamisító probléma-mentes élet szemlélet hirdetőjévé lesz.

A polgári irodalom legnagyobbjainál meglévő általános vonások: az embertelendő világ bemutatása és az ebből eredő pesszimizmus tehát meg van Szirmainál is. Ez a két általános vonás azonban csak a csontváz, amelyre az élő Szirmai, az író egész egyénisége rakódik.

A csontvázra rakódó hús, vér kialakulásában aztán más tényezők szerepe is érezhető. Itt vannak leelőször az általános magyar jellegű tényezők. A magyar irodalom egyik központi gyengesége, hogy kisebb korszakoktól, vagy egy-két írotól eltekintve, nem sikerült létrehoznia a realista regényt, hanem ez az irodalom a nyugati irodalmi iskolák hatására az elsődleges romantikából a realista korszak majdnem teljes átugrásával mindjárt naturalizmusba, vagy pedig egyenesen a különböző más bomlási termékekbe nőtt át. Így Szirmainál is, a kapitalizmus bomlási termékeként, az írók magányba szorulásának tipikus termékeként fellépő jellemvonásokba az első romantikusok — Hoffmann, Poe hatása, néhol pedig jókais hangulat foszlányok is vegyülnek.

Természetes az is, hogy Szirmai pesszimizmusának kialakulásához hozzájárul Vajdaság elmaradottsága, a provincia, a világ még fokozottab elaprózottsága, de a nemzeti elnyomás gondolata, a nemzeti hanyatlástól való félelem is. Mindezek a tényezők fokozottabbá, szembetűnőbbé, Szirmai még egyénibb vonásai — nevelés, lelkiállat stb. — pedig konkrétábbá tették a polgári irodalom Szirmainál is fellelhető vonásait. A legáltalánosabbtól a leegyenibb tényezőig alakították ki azt az írói egyéniséget, amely közös gerincét adja valamennyi Szirmai elbeszélésnek.

Szirmai multtal foglalkozó elbeszélései tehát mindenképpen megmutatják és feltárják az embertelenedő kapitalista világot s az ide szorult emberek tragikumát. A ma bemutatása már nehezebb.

Ezzel a nehéz problémával Szirmai úgyahogy megbirkózik és ábrázolja a ma néhány vonását is. A jelen, a ma ábrázolását nem a szűk aktuálitás szempontjából nézzük, és megértjük azt, hogy a felszabadulás után egy teljesen új valóság alakult ki, amelynek bemutatása külön és másfajta erőfeszítéseket kíván. Éppen ezért hajlandók vagyunk a ma bemutatásának tekinteni azokat az elbeszéléseket is, melyek a multból a mába vezető vonalat ábrázolják; csak azok ellen van kifogásunk, melyek — Ady szavaival élve — „egyetlen jelenben sem élnek“. Ebből a szempontból nézve Szirmai elbeszélései valóban hozzájárulnak valóságunk egyes vonásainak megértéséhez.

A mult bemutatásával kapcsolatban, a mult embertelen világát leleplező dokumentumokként, tárgyalt elbeszélések egy részét Szirmai már a felszabadulás után írta. Ezek az elbeszélések nem csak a mult valóságát mutatják meg, de azt is, miként alakultak ki, milyen körülmények között fejlődtek azok a multból ittfeljtett emberek, akik ma is megtalálhatók valóságunkban. Így tehát megmutatják jelenünk egyik összetevőrésszéhez vezető vonalat is. A mult ma is tovább élő alakjai ilyen művészi bemutatásának megvan a maga értelme és szerepe. A szocia-

lizmust nem lehet egyik éjszakáról a másikra kialakult emberekkel építeni, mert ilyen emberek nincsenek. Ezt az építést csak a multban kialakult emberekkel lehet elképzelni. Ezért Szirmai azzal, hogy megmutatja azokat a multban kialakult embereket, akik ma sem tudják áttörni a magány, az Én falát, akik ma sem tudják lerázni a mult elembertelenedett elferdítő maradványait, segítséget nyújt valóságunk megértésében, emberi és művészi hitellel mutatja meg, milyenek azok a multból itthagytott emberek, akik még átalakulásra, a mult utolsó maradványainak eltávolítására várnak.

Irodalmunkban eddig Szirmai vetítette elénk leghűbben a mult itt hagyott bürokratájának típusát. A polgári irodalom legnagyobbjai az általános elembertelenedés ábrázolása közben megmutatták az elembertelenedés legszörnyűbb, letragikusabb formáját: a megkövesedett hivatalnokot. Gondoljunk csak Pirandello „Fütyül a vonat“ c. elbeszélésére, amelyben egy lelkiismeretes hivatalnokról azt hiszik, hogy megőrült, pedig csak az történt, hogy nem tudott elaludni és vonatfütyöt hallott. Ez a jelentéktelen esemény tudatába idézte azt, hogy élet is van, amelyről eddig nem vett tudomást. Ilyen megkövesedett, tragikusan életre ébredő, régi típusú hivatalnok Szirmai „Patkányok“ című elbeszélésének hőse is. Mint Szirmai írja róla: „S Kessel fáradhatatlanul ellátott mindent, mert a kötelességteljesítés a csontjába, a véérébe, idegeibe maródott“. E megkövesedett kötelességember felé egy munkástelep kisgyermekei közvetítik az életet, amelyről neki már fogalma sem lehet. A tragédiája abban csúcsosodik ki, hogy méreven felfogott, túlzásba vitt, bürokrata kötelességtudása a neki legkedvesebb kisgyerek életébe kerül. Hogy tragédiája még nagyobb legyen: nem tudja áttörni a rákeményedett burkot, fájdalmat, részvétét nem tudja szavakba önteni, mert a „rideggé keményítő esztendők során leszokott az ilyen szavakról, a melegen felbuggyanó érzések sokszor oly jóleső megnyilvánulásairól“. Az ilyen és hasonló szirmais elbeszélések mindennél jobban bizonyítják annak szükségét, hogy igenis harcot kell folytatni minden elembertelenedés ellen, harcot kell folytatni az új világért, amely lehetővé teszi majd az ember harmónikus kifejlődését.

Szirmai alkotásmódjának értékei azonban csak a valóság egy részének bemutatására korlátozódnak. Mihelyt erről a szűk ösvényről lelép, abba a szakadékba zuhan, amelyben nem őrizheti meg művészi értékeit. Mint láttuk, a mult egyes vonásainak kitűnő képét adja, de mihelyt aktív összeütközést próbál adni, akkor csak a „Verseny“-szerű torz, felszínes próbálkozásig jut el. (Ezen egyáltalán nem kell csodálkoznunk, hisz például Laták is valami ilyen módon akarja érzékeltetni a mult osztályviszonyait a: „Jani és Kálmus“ c. elbeszélésében.) A mult irodalmi eszközeinek felhasználása a ma egyes pozitív vonásainak ábrázolására néhány írónknál eredménnyel járt (például Major: Tűz a tarlón), Szirmainál azonban csak olyan beleerőszakoltan aktualizált semmitmondó elbeszéléseket eredményezhet, mint például a „Viharban“. Ezeket a negatívumokat abból a szempontból kell megítélnünk, hogy a következetes polgári irodalom annyira érezhető a polgárság irodalomellenes vonása, hogy ez az irodalom csak egy nagyon szűk körben adhat értékeket. Ezen a körön kívül aztán már nem tudja megőrizni értékeit. A leggyakoribb, Szirmait is fenyegető veszély az, hogy „egy jelenben sem élő“ elbeszéléseket ad.

Ez a veszély sokban összefügg a polgári írók egyéni felfogásbeli korlátaival, amelyek megakadályozzák őket, hogy a világot hűen és művésziileg ábrázolható módon lássák. Szirmainál is az író, csak egy szűk

körben tud győzni az egyéni korlátok felett — ott, amikor Szirmai megmutatja, hogy nem találhatnak kiútra azok az emberek, akik csak a Szirmai látókörébe eső kiutakat látják. Másutt azonban ezek az egyéni helytelen felfogások győznek és ezek az elbeszélései a magántulajdon anakronizmusként ható védésének (Gyümölcs), zavaros felfogások hirdetéseként hatnak. (Kapisztrán András öröksége.)

4.

Szirmai alkotásmódja mindennél szebben mutatja azt is: mennyire összefügg, elválaszthatatlan a tartalom és forma, s ebben az összefüggésben mennyire a tartalomé az elsőbbség.

Nála a tartalom és forma összefüggése nem csak abból látható, hogy jó elbeszéléseket csak egy tartalom által megvont körön belül tud adni, hanem abban is, hogy világfelfogása, valóság- és társadalom-szemlélete, kettőssége egész alkotására rányomja bélyegét.

Az író és a világ atomizálódásának vissza kell tükröződnie alkotásmódján is. Az atomizálódott és csak az atomizálódott világ tragédiáját bemutató írók nem mutathatják meg az emberek társadalmi kapcsolatát, az emberek társadalmi viszonyairól nem ránthatják le a fétiszálódás külső burkát, hanem maguk is arra kényszerülnek, hogy ténynek fogadják el a fétiszizálódást, maguk is társadalomtól izolált, társadalmi háttérüket elvesztett embereket mutassanak be. Szirmainál még a legjobb elbeszélésekben is, az emberek teljesen izoláltan élnek, életük bemutatása csak a legszűkebb családi körre korlátozódik.

Az ilyen mesterségesen izolált emberek bemutatása szükségszerűen befelé tolódik. A valóság mindinkább izolált emberek lelkivetületté lesz. A valóság ilyen lelkivetület-szerű bemutatását Szirmainál legteljesebben az „Emlékezt városában“ című elbeszélésben látjuk, ahol a hőst környező világot csak a hős lelkivilágából kiindulva látjuk. Ennek az alkotásmódnak csúcspontjai, azok a lázalom-szerű hallucinációk, melyeket Szirmainál lépten-nyomon találunk, de különösen a „Halottak látogatása“ ciklusban. Ezek a hallucinációk csak úgy jöhetnek létre, hogy a valóság lelkivetület-szerű bemutatását annyira a véletekig visszük, hogy objektív valóságnak vesszük azt, amit egyesek lázálma, vagy más természetű képzelődése annak mutat.

Szirmainál nyilvánvaló lesz, mennyire összefügg a dekadencia felé haladó polgári irodalomban a tartalom társadalmi háttérének szűkülése és az ilyen tartalom megmutatására kitermelt forma. Ez az összefüggés Szirmai is a dekadens, polgári irodalom körébe sorolja. A valóság művészi bemutatásának tere nála mind szűkebb lesz. Már a multban is csak annak egyik oldalát látja, a mával foglalkozó elbeszéléseiben pedig mind szűkebb alappal bíró egyéni tragédiákat mutat be és nincs is semmi remény arra, hogy az alap további szűkülése esetén is át tudja törni. Az áttörésre való képtelenség már abból is kítűnik, hogy Szirmai a felzabadulás után, minden tartalmi és formai megújulás nélkül, ott folytatta írói munkásságát, ahol tíz évvel ezelőtt megszakította. Még ezen a szűk körön belül is Szirmai alkotásmódja mindenképpen a realista alkotásmód alatt marad.

Erről a lemaradról nem csak azért beszélhetünk, mert Szirmainál szűkebb az ábrázolt valóságmozaik, hanem azért is, mert realizmus nélkül még az emberek lelkivilágának ábrázolása is erőtlenné lesz. Egy ember lelkiéletének gazdagságát, egy ember rossz, vagy jó vonásait csak

cselekvés közben, cselekvés révén ismerhetjük meg, de ő maga is csak így ismerheti meg önmagát. Éppen ezért, a társadalomtól izolált, tevékenységi terüktől megfosztott emberek lelkiéletének ábrázolása Szirmaiainál is csak fogyatékos lehet.

- Valóban, ha jobban megnézzük, láthatjuk, hogy Szirmai elbeszélésinél legfontosabb maga a mindent elöntő sötét, pesszimista hangulat, ez van egyedül töretlenül megrajzolva, minden más homályba vesz. Így még a magányba szorult emberek tragikuma sem nyer teljes külső, vagy belső, legkevésbé külső és belső megvilágítást, hanem csak odavetett vonásokból (Az idegen), házastársak beszélgetéséből (A nyomorék, Vendégség közben), vagy belső monológból vetődik elénk (A fénykép). Szirmai azonban a fenti korlátok következtében nehezzé vált anyaggal is megbirkózik: ezeket az egyéni tragédiákat emberivé, megkapóvá, hitellessé tudja tenni.

A Szirmai által bemutatható valóság-rész szűkülésének másik művészi következménye, hogy a tematika egyhangúvá válásával párhuzamosan színtelenedik az író nyelve, csökken szókincsének gazdagsága, a nyelvezet, az egyes alakok beszédmódja nem lesz és nem lehet a tipizálás és egyenesítés segédeszköze.

Egészében véve Szirmai kötete mindenképpen egy új lépést jelent alkotásában: megmutatja fejlődését a „Ködben“ kötet forrongó Szirmaijától a ma lehiggadtabb Szirmaijáig. Természetesen, ugyanakkor megmutatja Szirmai alkotásmódjának korlátait is. Ezeknek a korlátoknak felismerése segítséget nyújthat vajdasági magyar prózairodalmunk néhány kérdésének felvetéséhez és megoldásához.

Bálint István